

ירושלים העתיקה והחדשה - העיר שחברה לה יחדיו במשנתו של הרב פראנק

יהודה זולדן

הקדמה

הרב צבי פסח פראנק שימש כרבה של ירושלים בשנים שבהן התפתחו שכונות חדשות מחוץ לחומת העיר העתיקה. בחלק האחרון של שנות כהונתו היו השכונות החדשות מנותקות פיזית מהעיר העתיקה, מאז נפילת העיר העתיקה לידי הירדנים במלחמת השחרור. למצב אורבאני ומוניציפאלי זה יש התייחסות רבה וייחודית בניתוחי הלכה ובפסקים בכתביו של הרב צבי פסח פראנק. אחד הנושאים בהם הוא עסק בהקשר זה היה זמן קריאת מגילת אסתר בפורים בשכונות ירושלים החדשות, גם באותן שנים שבהן העיר החדשה הייתה מנותקת מהעיר העתיקה הנחשבת כעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון לעניין קריאת מגילה בט"ו באדר. חכמים אף תקנו שט"ו באדר זהו זמן מקרא מגילה גם במקום סמוך לעיר מוקפת חומה.

מהו אם כן הקריטריון הקובע שגם בשכונות חדשות שהן רחוקות מאד מהעיר העתיקה יקראו מגילה בט"ו באדר? מה יוצר את החיבור שייתן מענה הלכתי ראוי לדבר? מהו זמן מקרא מגילה בעיר החדשה המנותקת מהעיר העתיקה, מה יוצר אז את החיבור? אנו נבקש לעקוב אחר נקודת מבטו של הרב פראנק על המציאות האורבאנית והמוניציפאלית החדשה המתפתחת והולכת, ולעמוד על הקריטריונים החדשים והמעניינים שהוא גיבש תוך שהוא מעגנם בספרות ההלכה הקדומה. חלק מפסיקותיו בנושאים אלו התקבלו במהלך השנים כבסיס לכל דיון בנושא.

בהקשר זה נתייחס גם לסוגיות הלכתיות אחרות שבהן עסק הרב צבי פסח פראנק הקשורות למעמדה של ירושלים החדשה: כתיבת שם המקום 'ירושלים' בגט בעיר החדשה, וגערתו במי שחשב לקיים יום טוב שני של גלויות בירושלים החדשה.

א. מקרא מגילה בשכונות בירושלים מאז היציאה מהחומה, עד ימי הרב צבי פסח פראנק

הלכה היא שבעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון קוראים מגילה בט"ו באדר.¹ ירושלים העתיקה נחשבת כעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון וקוראים בה מגילה בט"ו באדר. לדברי ר' שמעון בן לקיש, אמורא ארץ ישראל בדור השני, כל הערים הנזכרות בספר יהושע הן ערים מוקפות חומה.² ירושלים נזכרת בספר יהושע,³ ומכאן שירושלים נכללת בהגדרה: 'עיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון'. חומות ירושלים נזכרו מספר פעמים במקרא,⁴ והן נפרצו ושופצו במהלך השנים עד חורבן הבית הראשון. ייתכן שמדובר על בסיס מתווה החומה מימות יהושע בן נון. במדרש נזכרת ירושלים כעיר מוקפת חומה: "עשר קדושות הן: ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות [...] עיר חומה מקודשת מן הארץ [...] ירושלים מקודשת מערי חומה [...] הר הבית מקודש מירושלים".⁵ ירושלים גם מופיעה בתוך רשימה של שמונה ערים בארץ ישראל, שלעולי בבל הייתה מסורת ברורה על היותן ערים מוקפת חומה מימות יהושע בן נון.⁶ חכמים תקנו שגם במקום סמוך או נראה לעיר מוקפת חומה קוראים מגילה בט"ו באדר: "הסמוכין לדרך ונראין עמו, הרי הן כיוצא בו".⁷ בבבלי מופיעה מסורת זו בשמו של ר' יהושע בן לוי, שם גם מוסבר שהמרחב של מקום סמוך או נראה הוא במרחק 'מיל' [2000 אמה, 1 ק"מ בערך].⁸

1 תוספתא מגילה א, א.

2 ירושלמי, מגילה פ"א ה"א ע"א.

3 יהושע י: א, ג, ה, כג; יב, י; טו: ח, סג.

4 מלכים ב כה, י; ישעיהו כב, ה; לו, יא-יב; סב, ו; ירמיהו א, טו; כא, ד; יחזקאל מ, ה; איכה ב: ח, יח; ועוד.

5 במדבר רבה (וילנא) פרשה ז, ח. מדרג עשר הקדושות בארץ ישראל נזכר במשנה בכלים א, ו-ט, אלא ששם נאמר: "לפנים מן החומה מקודש מהם", ולא כתוב באופן ברור שהכוונה לירושלים. כנוסח המשנה שבדפוס כך גם בכת"י פרמה ווטיקן.

6 משנה ערכין ט, ו; ספרא בהר פרשה ד. מהי הגרסה המדויקת במשנה, מתי התחברה רשימת המקומות שבמשנה ובמדרש ההלכה, מהן המגמות בסדר כתיבתן, זיהוי המקומות, ועוד - שאלות אלו העסיק את חוקרי ארץ ישראל מבחינה היסטורית-ארכיאולוגית, ראו ש' קליין, 'ערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון', **אזכרה לרב קוק** (עורך: י"ל מימון), ירושלים תרצ"ו, חלק ה, עמ' סז-עז; ד' אדן-ביוביץ', 'רשימת "ערי חומה" והעדות הארכיאולוגית-ההיסטורית מיופת ומגמלא', **תרביץ**, סו (תשנ"ז), עמ' 479-470; י' רוזנסון, 'ערים מוקפות חומה - רשימה אקראית או טקסט מגמתית?', **סידרא**, יז (תשס"א-ב), עמ' 205-215; ש' זו' ספראי, **משנת ארץ ישראל**, מסכתות תענית ומגילה - סדר מועד ט, ירושלים תש"ע, עמ' 229-234.

7 תוספתא מגילה א, א.

8 בבלי, מגילה ב ע"ב; ג ע"ב.

מאז 'היציאה מהחומות' בשנת תר"כ (1860) ובניית בתים ושכונות חדשות מחוץ לחומה, התלבטו רבני ירושלים בשאלת זמן מקרא מגילה בשכונות המרוחקות במרחק העולה על מיל מהעיר המוקפת חומה. כך היה עם הקמת שכונת בית יעקב במרכז בעיר (תרל"ו, 1877); שכונת מקור חיים (תרפ"ו, 1926); בית היתומים דיסקין בגבעת שאול (תרפ"ו, 1927); שכונות שערי ירושלים ועץ חיים (תרפ"ח, 1928); שכונת בית וגן (תרצ"א, 1931), ועוד. מחד גיסא מדובר על אותה עיר מבחינה מוניציפאלית ואורבאנית, ועובדה היא שמרכז החיים הלך והתפתח בעיר החדשה (חיי המסחר, שירותי רפואה, רשויות ציבוריות, ועוד), והעיר העתיקה תופסת מקום משני. מאידך גיסא - מציאות כזו היא חדשה ולא מוכרת מבחינת הלכות 'סמוך ונראה' לעניין זמן מקרא מגילה. כך היטיב להגדירה הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי, שעסק רבות בסוגיה זו: "שאלה זו אינה במציאות בספרי רבותינו הפוסקים ז"ל, מפני שחדשה היא מאז חורבן הבית השני".⁹

את מגוון הדעות בין הרבנים עד ימי הרב צבי פסח פראנק בהגדרת סמוך לעניין מקרא מגילה, ניתן להציב באופן הבא:

1. עמדה מצמצמת: מרחב מיל מחומת הכרך. מייצג עמדה זו הוא הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי.¹⁰

עמדה מרחיבה: רצף בתים מחומת העיר שהמרחק ביניהם איננו עולה על שבעים אמה ושני שלישי האמה, ומקצה הבית האחרון ברצף יש למנות מרחב מיל. מייצגי עמדה זו הם:

9 הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי, עיר הקדש והמקדש, חלק ג, ירושלים תשכ"ט, פרק כו, עמ' שפא-שפב.

10 עמדה זו ביטא הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי בכל שנה מאז שנת תרס"ה (1905) ב'לוח לארץ ישראל', שאותו הוא היה מוציא בכל שנה. מאז פטירתו בשנת תשט"ז (1956) ממשיך בנו, הרב ניסן טוקצינסקי, להוציא את הלוח, והוא כמובן ממשיך לפרסם את דעת אביו בעניין. הרימ"ט כתב את עמדתו זו גם במקומות נוספים: ספר ארץ ישראל, ירושלים תשט"ו, עמ' מז-מח; עיר הקדש והמקדש, חלק ג, ירושלים תשכ"ט, פרק כו, עמ' שפ-תכה. הרב משה נחמיה כהניו, מראשי ישיבת עץ חיים קדם לרימ"ט בהבעת עמדה זו כשהוא דן על זמן מקרא מגילה בשכונת בית יעקב. ראו: 'בדין העיירות הקטנות אשר מחוץ לירושלים', תורה מציון, א (תרמ"ז), עמ' יז-יט, ושם הוא אף מביע את הערכתו שתושבי השכונה לא יקבלו עמדה זו. אך הרימ"ט הוא זה שנאבק במשך שנים רבות על עמדה זו, וכך נהג בעצמו כשהתגורר בשכונת 'עץ חיים' בכניסה לירושלים (שכונת עץ חיים נמצאת כיום בין גשר המיתרים לבין התחנה המרכזית).

הרב טוביה ראזינטהאל¹¹ והרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים¹². ההגדרה השנייה דומה לעקרונות של הלכות תחום שבת, לפיה עיר היא מקום שהמרחק בין הבתים איננו עולה על שבעים אמה ושני שלישי האמה, ומקצה הבית האחרון מותר ללכת בשבת עוד למרחק מיל¹³. היא התבססה גם על קשר מוניציפאלי חברתי וכלכלי הקיים בין תושבי השכונות החדשות לבין המתגוררים בירושלים שבין החומות. תושבי ירושלים נטו לתמוך בעמדה המרחיבה, בשל רצונם להיות ירושלמיים גם לענין זה. מעטים מאד תמכו בעמדה המצמצמת, על אף הניסיון המתמיד להיאבק על נכונות עמדה זו.

ב. הרב צבי פסח פראנק: מקרא מגילה - הפרדה בין הגדרת 'סמוך' לבין רצף בתים

מימי הרב פראנק ואילך מסתמנת מגמה שלפיה יש לפצל בין הגדרת 'סמוך' שבתלמוד: עד מיל מחומות הכרך - העמדה המצמצמת, לבין הכרה בעיר שמתרחבת מחוץ לגבולות החומה כמקום אחד על בסיס אותם עקרונות של הלכות תחום שבת, ומבלי להזדקק להגדרת 'סמוך' הייחודית להלכות מקרא מגילה בלבד. עמדה זו הצביעה על שתי אפשרויות על מנת לקבוע שבמקום שמחוץ לעיר המוקפת חומה יקראו מגילה בט"ו באדר:

11 דברי הרב ראזינטהאל, היו בדברי תשובה לשאלת זמן מקרא מגילה בשכונת בית יעקב שהוקמה בשנת תרל"ז (1877). תושבי השכונה קראו מגילה בשנים הראשונות בי"ד ובט"ו באדר, ובשלב מסוים הם קראו בט"ו באדר בלבד. רבנים דנו במעמד שכונה זו, לאחר שתושבי השכונה עשו מעשה וקראו בט"ו באדר בלבד. תשובת הרב ראזינטהאל ותשובות רבנים נוספים פורסמו לראשונה בחוברת: תורה מציון, א (תרמ"ז), דף טו ע"א-יט ע"א, כה ע"ב-כז ע"א. הם מופיעים גם אצל: הרב עמיהוד יצחק מאיר לוין, 'בירורי הלכה ראשונים בדבר חיוב שכונות ירושלים החדשות בפורים דמוקפין', אורייתא, יא (תשנ"א), מהדורה ב, עמ' קסא-קעח. הם הודפסו מחדש עם תאריך כתיבתם בספר: הרב יום טוב ישראל, מנהגי מצרים, מהדורת מכון טוב מצרים, ירושלים תשס"ח, עמ' א-ט.

12 הרב אליהו דוד רבינוביץ' תאומים, הר המוריה - חידושי הלכה לדינא פסקי הלכה למעשה לשואלים והוראות במילי מתא ירושלים, ירושלים תשס"ו, אות נח, עמ' נג-נה. צילום מכתב זה מופיע אצל הרב ראובן דב דסלר, שנות דור ודור, חלק ב, ירושלים תשס"ד, עמ' תק-תקב, הרב אליהו דוד רבינוביץ' עסק בזה כשהוא נדרש להביע את עמדתו בשאלת זמן מקרא מגילה בבית מושב הזקנים שהוקם בכניסה לעיר בשנת תרס"ב (1902). בית מושב הזקנים היה בין התחנה המרכזית לבין צומת הכניסה לעיר.

13 תוספתא עירובין ד, ט; משנה, עירובין ב, ה; משנה, עירובין ה, ב; ירושלמי, עירובין פ"ה ה"א כב ע"ב; בבלי, עירובין נה ע"א. כך לשון הרמב"ם בהלכות שבת כח, א-ב: "כל בית דירה שהוא יוצא מן המדינה, אם היה בינו ובין המדינה שבעים אמה ושני שלישי אמה שהוא צלע בית סאתים המרובעת או פחות מזה, הרי זה מצטרף למדינה ונחשב ממנה, וכשמודדין לה אלפים אמה לכל רוח מודדין חוץ מבית דירה זה. היה בית זה קרוב למדינה בשבעים אמה, ובית שני קרוב לבית ראשון בשבעים אמה, ובית שלישי קרוב לשני בשבעים אמה, וכן עד מהלך כמה ימים, הרי הכל כמדינה אחת. וכשמודדין מודדין מחוץ לבית האחרון, והוא שיהיה בית דירה זה ארבע אמות על ארבע אמות או יתר".

1. הגדרת 'סמוך' לעניין מקרא מגילה היא בהתיישבות במרחב מיל מהחומה. בנקודה זו יש התאמה והסכמה עם העמדה המצמצמת.
 2. את רצף הבתים שנבנו מהעיר המוקפת חומה במרחק שאינו עולה על שבעים אמה ושני שלישי האמה בין בית לבית, אין צורך להכליל במסגרת הגדרת 'סמוך', מאחר שהבתים הללו נחשבים כמקום אחד. ברצף אורבאני כזה, שמקורו בהלכות תחום שבת, יש לקרוא מגילה בט"ו באדר.
- עמדה חדשה זו הביעו שני רבנים מרכזיים, שחיו באותו פרק זמן: הרב אברהם ישעיהו קרליץ מבני ברק הידוע בכינויו 'החזון איש',¹⁴ והרב צבי פסח פראנק, רבה האשכנזי של ירושלים. לא ידוע לנו על קשר או תיאום בין הרב קרליץ ובין הרב פראנק בעניין זה, ואנו נתמקד בדברי הרב פראנק בלבד.
- הרב פראנק הביע את עמדתו זו במסגרת לקט הלכות פורים שהוא פרסם לקראת פורים תש"ו (1946):

כד. השכונות שבסביבות ירושלים (העיר העתיקה) אם אין ביניהם הפסק של שבעים אמה ושיריים, קוראים את המגילה בט"ו אדר כירושלים עצמה.

כה. שכונה שהיא מופסקת מהבתים המחוברים לעיר העתיקה, אם ההפסק הוא יותר משבעים אמה ושיריים וגם רחוקה היא מחומת עיר העתיקה יותר מתחום שבת וגם אינה נראית משם, קורין בה בי"ד.

כו. אם אינה מופסקת שבעים אמה ושיריים, אע"פ שהיא מחוץ לתחום משטח של עיר העתיקה קורין בה בט"ו, והמהדר לקרות בה גם בי"ד חוששים לו שיצא שכרו בהפסדו.¹⁵

על פי עמדה זו, למרחב מיל מקצה הבית האחרון שברצף הבתים מחומת הכרך אין כל משמעות מבחינת הלכות סמוך ונראה לענין מקרא מגילה. במרחב מיל שמחוץ לרצף הבתים יש לקרוא מגילה בי"ד באדר כמו בכל עיר פרוזה. זאת בשונה מהעמדה שהיתה נפוצה בעבר אותה הביעו הרב ראזינטהל, האדר"ת, ועוד, לפיהם הגדרת סמוך היא רצף בתים מהחומה ומקצה הבית האחרון יש למנות מיל. העימות בין עמדת הרב פראנק והרב קרליץ, לבין עמדת הרב ראזינטהל והאדר"ת היא בשאלה מה היא הגדרת סמוך על בסיס

14 הרב קרליץ עלה לארץ בשנת תרצ"ג (1933) ונחשב למנהיג הרוחני של הציבור הליטאי-ישיבתי בארץ ומחשובי המנהיגים של הציבור החרדי בכלל, אם כי מעולם לא נשא בשום תפקיד רשמי, רבני או ציבורי. חיבר ספרים רבים על סוגיות הש"ס. נפטר בשנת תשי"ד (1953).

15 לקט הלכות אלו הופץ בירושלים בתוך חוברת: "ימי הפורים - קונטרס לחקרי הלכות וחילוקי דינים דמוקפים ופרושים", ירושלים תש"ו, סעיפים כד-כו. תוכנה של החוברת מופיע בשו"ת הר צבי, אורח חיים חלק ב סימן קכח.

מרחב מיל הנזכר בתלמוד (בבלי, מגילה ב ע"ב). מרחב מיל מקצה הבית האחרון שברצף הבתים עד חומת הכרך, או מרחב מיל מחומת הכרך.¹⁶ אפשרות אחרת היא לראות את מחלוקתם בשאלה האם יש להקביל לחלוטין בין הלכות עירוב תחום שבת להלכות מקרא מגילה, ואז יש למנות מרחב מיל מקצה הבית האחרון, או שההקבלה היא חלקית. עיקרון רצף הבתים המגדירה את המקום הסמוך והנסמך כעיר אחת נלמדת מעירוב תחום שבת, אך מרחב מיל המגדיר את שטח המקום הסמוך הוא תקנה ייחודית לענין מקרא מגילה. בתשובה אחרת נימק הרב פראנק את עמדתו:

בין השכונות שמסביבות ירושלים ישנן כאלה שהן מרוחקות יותר ממיל ממקום החומה שנתקדשה בה ירושלים בבניה, ויש שמה מהחרדים שחוששים שאין למקום דין מוקפין וזמן קריאת המגילה הוא להם ביום י"ד אדר כפרזים. ומהאי טעמא יש מהדרין שמזמינים על יום י"ד אדר איזה אנשים מתל אביב שיבואו לשכונתם לקריאת המגילה ביום י"ד, ואם יש ביניהם מי שקורא בצבור מברך הוא הברכות וקורא לפניהם ביום י"ד לילה ויום, ואם אין בין האורחים קורא בצבור מברך האורח את הברכות ואחד מבני השכונה קורא את המגילה בי"ד לילה ויום. וביום י"ד חוזר האורח לעירו. וביום ט"ו מביאים להם אחד מבני העיר העתיקה ומברך וקורא להם לילה ויום, ונשאלתי אם יש מקום לעובדא שכזו ע"פ דין, וכפי עיוני בהלכה זו היה נ"ל דיש לפקפק בהוראה זו טובא והיא קרובה להפסד בין להקורא ובין להשומעים וכאשר יבואר בע"ה.¹⁷

אין תיארוך לתשובה זו, והיא לא מיועדת לנמען מסוים, אך ברור שהוא יוצא נגד עמדתו של הרימ"ט שקרא מגילה בשכונת 'עץ חיים' באופן המתואר בדבריו.¹⁸ הרב פראנק דן בסוגיות הלכתיות שונות, מצטט מדברי פרשנים אחרים, ומעלה את התובנה הבאה:

יש לפנינו עיר אחת לגמרי ואין לך דומה לאגודות אגודות גדול מזה, ואין סברא לחלק עיר אחת לשתיים. [...] ברור שאנשי כנסת הגדולה כשקבעו זמן קריאת המגילה של הסמוכים ביום ט"ו כמו אנשי הכרך, ומכיון שהם בודאי ידעו את דרך הסמוכין להיות מוסיפים להתרחב משנה לשנה, לא שייך כלל לומר דאלו שנתוספו אחר כך ובימינו, שלא יהיה להם

16 כך הציג את המחלוקת הרב יצחק דרוי, 'גבולות העיר והכרך לענין מגילה', שבות יצחק - פורים, ירושלים תש"ס, עמ' לח-ס.

17 הרב צבי פסח פראנק, שו"ת הר צבי אורח חיים ב, ירושלים תשל"ג, סימן קכג.

18 הרימ"ט, עיר הקדש והמקדש, חלק ג, ירושלים תשכ"ט, פרק כו, עמ' תכג-תכה.

דין כרך, ולמדוד שיעור מיל ממקום החומה, דזיל בטר טעמא ד"לא תתגודדו". אם כן מה לי שהיו סמוכין מעיקרא, ומה לי שנעשו סמוכין עכשיו. מכיון דמילף הוא מגילויא דקרא דהסמוך לכרך הוא כמוהו, הרי דבר זה נקבע להסמוכין מיד ולדורות שכל מה שיצורף להכרך הרי הוא ככרך, כדי שלא יבואו לידי אגודות אגודות לעולם.¹⁹

אין היגיון לפצל את זמן מקרא מגילה באותה עיר לזמנים שונים. חלוקה שכזו היא עבירה על האיסור האמור בפסוק: "לא תתגודדו" (דברים יד, א). על פסוק זה דרשו חכמים: "לא תעשו אגודות אלא היו כולכם אגודה אחת".²⁰ דרשה זו מופיעה בתלמוד בבלי בקשר לזמני מקרא מגילה: "תנן התם: מגילה נקראת באחד עשר, ובשנים עשר, ובשלשה עשר, ובארבעה עשר, ובחמשה עשר, לא פחות ולא יותר. אמר ליה ריש לקיש לר' יוחנן: איקרי כאן: 'לא תתגודדו', לא תעשו אגודות אגודות".²¹

לא רק זאת, לדבריו, היה ידוע לחכמים שתיקנו את תקנת סמוך ונראה שטיבו של עולם הוא שערים מתפתחות, ויש סבירות רבה שיבנו בתים נוספים מחוץ לעיר המוקפת חומה. לכן גם את הבתים החדשים שנבנים יש להכליל במסגרת העיר המוקפת חומה. את מרחק מיל מהחומה הם לא בקשו להחיל על העיר המתרחבת, אלא על הנמצאים במרחק מיל מהחומה.

לפנינו תפיסת עולם המעניקה משקל הלכתי ברור להתפתחות מוניציפאלית ואורבאנית של עיר, למרות העובדה שבסוגיות התלמודיות העוסקות בזמן מקרא מגילה לא מופיעה התייחסות כלשהי להתפתחות מוניציפאלית ואורבאנית כזו. ההתייחסות היחידה היא לבתים הנמצאים במרחק מיל מהחומה בלבד. ובכל זאת לרב פראנק היה פשוט וברור שהגדרת מקום כעיר אחת, שביסודה יכולה גם להיות החלטה של גופים שלטוניים ולא של רבנים, מעניקה למקום החדש הנושא את אותו שם את אותו מעמד של העיר המוקפת חומה שאליה היא צמודה ומחוברת.²²

19 הרב פראנק חזר ודן בכך פעם נוספת. ראו: 'השכונות המרוחקות יותר ממיל מחומת ירושלים העתיקה', מקראי קדש - פורים, עמ' קיז - קכא. תשובה זו גם כן איננה מתוארכת, ואין לה נמען מסוים.

20 ספרי, דברים פסקא צו.

21 בבלי, יבמות יג ע"ב.

22 הרב רקובסקי, 'זמן קריאת המגילה בבית חולים הדסה עין כרם', ארוכת בת עמי, חלק ו, ירושלים תשס"ה, עמ' 283-284, סיפר שאדם שאל את הרב צבי פסח פראנק על זמן קריאת מגילה בבי"ח הדסה עין כרם בירושלים. הרב פראנק השיב שהדסה סמוכה ואינה נראית ויש לקרוא בט"ו באדר. השואל המשיך לשאול: "אם יהיה רצף בתים עד תל אביב, האם גם שם יקראו בט"ו באדר?" הרב פראנק השיב, ובעיניו כמעט דמעות: "הלואי וכך יהיה, ואזכה לכך שיקראו בתל אביב כמוקפין". יש להעיר שהרב פראנק נפטר בכ"א בכסלו תשכ"א, ובית החולים נפתח באייר תשכ"א. קשה להניח ששאלה זו התעוררה לפני שבית החולים החל לפעול, אם כן השאלה הייתה במישור

ג. מקרא מגילה בשכונות ירושלים בעת שהעיר העתיקה הייתה בידי הירדנים

ביטוי נוסף לראיית הרב פראנק את ירושלים העתיקה והחדשה כעיר אחת לעניין זמן מקרא מגילה אנו מוצאים גם כשהיה נתק בין העיר החדשה לבין העיר העתיקה המוקפת חומה. בחודש אייר תש"ח נפלה העיר העתיקה לידי הירדנים. לקראת פורים תש"ט, פורים הראשון מאז נפילת העיר העתיקה, התלבטו רבני ירושלים בשאלת זמן מקרא מגילה בירושלים החדשה. כך הציג הרב פראנק את הדילמה: "בשנת תש"ח עם נפילת העיר העתיקה בידי ממשלת ירדן, ישבנו על המדוכה בדין כרך שחרב ונעשה של עכו"ם, מה דין הסמוך לו. מקור הדין בירושלמי מגילה א, א: 'חרב הכרך ונעשה של עכו"ם, אית חמי: בו אין קורין, חוצה לו קורין'".²³

'בשנת תש"ח עם נפילת העיר העתיקה' - נראה שהכוונה בדברים היא כתוצאה מנפילת העיר העתיקה בשנת תש"ח, שכן לא ידוע לנו על ישיבה בנידון מיד עם נפילת העיר העתיקה בשנה זו. הגיוני יותר שכוונתו לדיונים שהיו לקראת פורים תש"ט. הרב זלמן דרוק, שערך את כתביו של הרב הרצוג, מספר שהרב הרצוג כינס את מועצת הרבנות הראשית שהיה חבר בה הרב פראנק לדון בדבר.²⁴ ייתכן שלכך רומז הרב פראנק.

ההתלבטות היא בשל הדיון בתלמוד ירושלמי, מתי זמן מקרא מגילה כשהעיר המוקפת חומה חרבה ומיושבת ע"י גויים: "וחרב הכרך ונעשה של גויים. איתא חמי: בו אינן קורין, ובחוצה לו קורין" (ירושלמי, מגילה פ"א ה"א ע"א). הרב פראנק מפנה לדברי מפרשים המציעים פירושים שונים:

1. יש לקרוא את הכתוב בלשון תמיהה. אם בכרך שחרב אין קוראים מגילה בט"ו באדר, ולא משנה מה סיבת הדבר, בודאי שגם במקום הסמוך אין לקרוא בט"ו באדר, אלא בי"ד באדר.²⁵

העקרוני. מחשבה דומה מביע גם הרב רפאל יעקב דיאוווסקי, 'מגילה בעיירות הנוספות והנמשכות מעיר קדשנו עיה"ק ירושלים', קונטרס ויהי נעם, ירושלים תרצ"ו, עמ' ה-ו: "קריאת המגילה בעיירות הנוספות ונמשכות מעיר קדשנו ירושלים תובב"א דנהוגות דקורין המגילה בט"ו כמו בעיר הקדש ירושלים. [...] ואפילו אם יתפשטו עד דמשק, וכדאיתא במדרש (שיר השירים רבה [וילנא] ד, ז) דירושלים תהא מגיעה עד שערי דמשק".

- 23 הרב צבי פסח פראנק, 'כרך שחרב ונעשה של עכו"ם מה דין הסמוך לו', מקראי קודש-פורים, עמ' קג-קכה.
- 24 הרב זלמן דרוק, בתוך: הריא"ה הרצוג, שו"ת היכל יצחק ירושלים תשל"ב, עמ' קנח. כך כותב גם צ' הרכבי, 'פורים תש"ט בירושלים המשוחררת', מאמרי הצבי, קונטרס א, ירושלים תש"מ, עמ' 28-29. על השתתפותו של הרב פראנק בדיון ניתן ללמוד גם מדברי הריא"ה הרצוג, פסקים וכתבים, שו"ת בדיני או"ח, חלק ב, ירושלים תשמ"ט, עצ' תצב, שאותם הוא כתב בט"ז באדר ב' תש"ט: "ועכשו שאני מעיין [=בכתוב בספר משנה ברורה] רואה אני שהגאון הרב צבי פסח פרנק שליט"א צדק בהחלט".

- 25 הרב דוד פרנקל, קרבן העדה, על הירושלמי שם. כך פירש גם: הרב חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א, ברכי יוסף,

2. יש לקרוא את הכתוב בנחת. אם מחוץ לכרך קוראים בט"ו באדר, אזי אין הגיון בכך שאם יזדמנו יהודים לכרך בט"ו באדר שלא יקראו גם כן בט"ו באדר.²⁶

3. יש הגורסים: "בו אין קורין, בחוצה לארץ קורין".²⁷ על כך כתב הרב פראנק: "הרי בחו"ל הכרך המוקף חומה הלא רובו או כולו עכו"ם ובכל זאת יש לו הדין של דכל הסמוך, ואם כן לא גרע ארץ ישראל".

הנחיית הרבנות הראשית שבה הרב פראנק היה חבר הייתה שיש לקרוא מחוץ לכרך החרב בט"ו באדר על בסיס דברי הפרשנים שפירשו כך את הירושלמי. כך גם הודיע בית הדין של העדה החרדית. הסופר בצלאל לנדוי מעיד בשמו של הרב יצחק אייזיק פרג, מחבר 'ספר שיח השדה', שהוא זוכר שהרב דוד יונגרייז ששימש אח"כ כראב"ד בעדה החרדית העיד שהבד"ץ של העדה החרדית החליט שיש לקרוא מגילה בט"ו באדר. בצלאל לנדוי סיפר שהוא חיפש אך לא מצא תיעוד להחלטה כזו. הוא מוסיף עוד: "בקורת רוח מיוחדת שמע [הרב יונגרייז] שהחלטה דומה נתקבלה גם ע"י הבד"ץ של החורבה בראשות הרב צבי פסח פראנק".²⁸

בחודש אדר תש"ט בית הכנסת החורבה כבר היה חרב, ובית הדין בראשות הרב צבי פסח פראנק כבר לא התייחס אליו. כנראה שכוונתו היא לפסיקת הרבנות הראשית שהיה חבר בה גם הרב צבי פסח פראנק, אך הוא העדיף לקשור את הרב פראנק לעניין על בסיס תוארו הקודם. מכל מקום הדבר מלמד גם על מעמדו של הרב פראנק בקרב העדה החרדית. הרב פראנק כתב עוד שהוא נשאל כיצד הדבר מועיל לאותן עמדות הלכתיות המצריכות נוכחות של עשרה בטלנים על מנת להגדיר את המקום ככרך. מקור הדין הוא בדברי ר' יהושע בן לוי שטען שחלק מהגדרת עיר היא שבמקום מתנהלים חיים של עיר, והביטוי לכך הוא נוכחותם של עשרה בטלנים (בבלי, מגילה ג ע"ב). מקום כזה שיש בו עשרה בטלנים לא יוגדר ככפר, וההשלכה המעשית היא שבמקום כזה לא ניתן להקדים את ימי קריאת המגילה לימי הכניסה. מפרשים חלוקים בשאלה מה ייעודם וטיבם של אותם עשרה בטלנים. יש הרואים בהם עשרה שבטלים ממלאכה ויושבים בקביעות בבית הכנסת

ירושלים תשכ"ט, סימן תרפח ס"ק ה. כך העיר גם הרב שלמה גורן, הירושלמי והגר"א, ירושלים תשנ"א, עמ' 144-145. פרופ' לייב מוסקוביץ', הטרמינולוגיה של הירושלמי, ירושלים תשס"ט, עמ' 69-71, כתב שבלשון התלמוד הירושלמי: "איתא חמי", מציע היסקים בתמיהה המורכבת משני חלקים. נתון שלאורו מעלים היסק, ומסקנה בתמיהה העולה מתוך נתון זה.

26 ריטב"א חידושים למגילה ב ע"א.

27 רמב"ן, חידושים למגילה ב ע"א; על פי כתב יד סקליגר 3, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א, הגרסה בתלמוד הירושלמי היא: "בו אינן קורין ובחוצה לו קורין" (עמ' 1740).

28 נב' לנדוי, 'פולמוס פורים תש"ט בירושלים אחר נפילת העיר העתיקה', אורייתא, יא (תשנ"א) מהדורה ב, עמ' קפא.

ומתפללים ופרנסתם מהציבור. יש מפרשים הטוענים שמדובר בעשרה שהם בטלים ממלאכתם, אך ייעודם הוא להיות פנויים לצורכי הציבור על פי הנדרש. אחרים מפרשים שהכוונה לעשרה אנשים להם תפקידים ציבוריים בעיר: שלושה דיינים, שליח בית דין, שני גבאי צדקה, וגבאי שמחלק עמם צדקה, סופר, חזן ומלמד תינוקות.²⁹ מכנה משותף רחב לרוב המפרשים הוא שכל ההגדרות הללו נועדו להבחין בין כפר לעיר פרווזה. אך בעיר מוקפת חומה אין צורך בנוכחות עשרה בטלנים. כך פסק הרב יוסף קארו (שולחן ערוך ס' תרפח, א). אך הרמב"ן טען שגם בעיר מוקפת חומה יש צורך בנוכחות עשרה בטלנים, והרב אפרים זלמן מרגליות, פרשן השולחן ערוך, ובעקבותיו גם הרב ישראל מאיר הכהן מראדין, כתבו שיש מקום לחשוש לאותה עמדה מיעוט שמצריכות נוכחות עשרה בטלנים גם בעיר מוקפת חומה על מנת להחשיבה כעיר לעניין מקרא מגילה.³⁰ על כך נשאל הרב פראנק: "ואם כן כיצד יקראו הסמוכין בט"ו היום שבעוה"ר ירושלים נמצאת בידי צר ואויב, כלתה רגל יהודי משווקיה ואין קורין בה בט"ו?" והשיב הרב על כך:

אם בכפר הסמוך יש עכשיו עשרה בטלנים, אעפ"י שבכרך עצמו אין בו עשרה בטלנים, מכל מקום כל שבסמוך לו יש שם עשרה בטלנים, גם הכרך עצמו כרך שיש בו עשרה בטלנים מיקרי, וישראל הנכנס שם בפורים יקרא בט"ו וגם הסמוך לכרך יקראו בט"ו לכולי עלמא. ואקדים ואומר דענין של עשרה בטלנים זה חובת הצבור, שעל בני הכרך מוטל שיהא להם עשרה בטלנים. ולכן כרך שנחרב ונתפשט לצדדין עד שיצא מגבול שטח המוקפין, אף אם נאמר דמכנגד החומה ולחוץ כלחוץ אין על מקום ההתפשטות שבחוץ דין מוקפין אלא מטעם סמוך ונראה, מ"מ בעצם הם עיר אחת שחבורה לה יחדיו, ולא איכפת לן אם העשרה בטלנים יושבים בחלק החיצוני שאינו מקודש בקדושת בתי ערי חומה, כי סוף סוף הצבור בכלל הרי יש לו עשרה בטלנים. הגע בעצמך עיר גדולה המוקפת, אם יש בעיר עשרה בטלנים אף בקצה העיר רחוק ממרכז העיר מ"מ אמרינן דהוי עיר שיש בה עשרה בטלנים, וגם כאן הרי בכללות העיר יש להם עשרה בטלנים.³¹

29 פאול צ'רטוף זיהה את עשרת הבטלנים עם "חבר עיר" האמור, לדעתו, לנהל את ענייני העיר. ראו:

JQR, pp.87-89. "עשרה בטלנים and חבר עיר", **Chertoff Paul**.

על ייעודם ומהותם של עשרה בטלנים: ר' שפירא הוטנר, "עשרה בטלנים", יבנה, א (תש"ו), עמ' כא-כד, לז; הרב מנחם מנדל כשר, "עשרה בטלנים", תורה שלמה, כרך טו, ניו יורק תשי"ג, עמ' קלו; ח"ו ריינס, 'הכינוי "בטלנים" במקורות התלמוד', סיני, מא (תשי"ז), עמ' פא-פט; י' תבורי, 'שתי הערות בחובת קריאת המגילה', מחקרי חג, ג (תשנ"ב), עמ' 73-81; ז' ספראי, הקהילה היהודית בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 51; ז' וש' ספראי, משנת ארץ ישראל, מסכתות תענית ומגילה - סדר מועד ט, ירושלים תש"ע, עמ' 244-243.

30 הרב ישראל הכהן מראדין, משנה ברורה, סימן תרפח ס"ק ב.

31 הרב צבי פסח פראנק, 'כרך שחרב מעשרה בטלנים ובסמוך ומחובר אליו יש עשרה', מקראי קדש - פורים, ירושלים תשל"ז, עמ' קכו; שו"ת הר צבי אורח חיים ב סימן קלא.

העיר היא אחת גם אם לא ניתן להתיישוב בכל חלקיה. הדרישה לנוכחות עשרה בטלנים מתקיימת גם אם אותם עשרה בטלנים נמצאים בעיר החדשה ולא בעיר המוקפת חומה. עצם העובדה שמדובר על אותה עיר הנושאת את אותו שם, אף על פי שאין קשר מוניציפאלי בין חלקי העיר, אם כי יש רצף אורבאני, מספיק כדי לראות את העיר כעיר אחת.

ד. כתיבת שמות שכונות בירושלים בגט

את ההבנה הזו, לפיה יש לראות את שכונות ירושלים החדשות כעיר אחת עם ירושלים העתיקה, ביטא הרב פראנק בתשובה בעניין אחר, מספר חודשים לפני שהוא נדרש לדון בעניין זמן מקרא מגילה בשכונות החדשות המנותקות מהעיר העתיקה. נושא התשובה היה: כתיבת שם המקום בגט. משקמה העיר תל אביב בסמיכות ליפו, היו שראו בה שכונה של יפו. אך לימים הפכה תל אביב למטרופולין, ויפו נשארה עיר קטנה. שאלה זו נשאלה מספר פעמים ותשובות רבות נכתבו בעניין.³² גם הרב פראנק נשאל על כך:

כסלו תש"ט, להרב אהרון שלמה אלברג, תל אביב.

הנה מעלת כבודו מעורר על זה שבגט כותבים בשם המקום תל אביב לחוד, ולפי דעתו צריכים לכתוב בגט רק שם יפו, או לכל הפחות יפו תל-אביב שניהם יחד. ומאי שנא זכרון משה, מאה שערים או שערי חסד שכותבין שם המקום ירושלם לבד, אם כן גם תל אביב יש לדון דצריך לכתוב רק יפו בלבד.³³

השואל ראה את תל אביב כשכונה של יפו, שהרי תל אביב קמה ארבעים שנה בלבד (בשנת תרס"ט, 1909) לפני הזמן שבו נשאלה שאלה זו. הוא השווה את שכונת תל אביב לשכונות בירושלים, והרי אין כותבים את שם השכונה אלא את שם העיר. על כך השיב הרב פראנק:

תשובה: [...] בגט עיקר השם תלוי במה שנקראת בפי כל, ומכיון ששגור מאד בפי כל לקרותה בשם תל אביב זהו שמה ואי אפשר לשנות. [...] ומה שמדמה לשם השכונות

32 למשל: הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, שו"ת פסקי עוזיאל בשאלות הזמן, ירושלים תשל"ז, סימן נו; הראי"ה קוק, שו"ת עזרת כהן, ירושלים תשכ"ט, סימנים עו-עז; הריא"ה הרצוג, שו"ת היכל יצחק אבן העזר ב, ירושלים תשס"ד, סימנים נח-נט, ועוד.

33 הרב צבי פסח פראנק, 'כתיבת שם העיר תל אביב בגיטין', שו"ת הר צבי, אבן העזר חלק ב, ירושלים תשס"ד, סימן קכט.

שמסביבות ירושלים, מאה שערים, זיכרון משה, שערי חסד, אין דמיון זה עולה יפה. דשכונות שבירושלים הכל יודעים שהם חלק מירושלים ולא עיירה בפני עצמה. מה שאין כן תל אביב מוחזקת היא כפי כל שהיא עיר בפני עצמה ויש לה שם בפני עצמה.

העיקרון הוא שכתובת שם המקום בגט הוא על פי מה שמקובל לקרוא למקום. ועל כן תל אביב מוכרת כעיר בפני עצמה, וכך יש לרשום שם בגט. הרב פראנק שולל לחלוטין את ההשוואה בין תל אביב כשכונה לבין שכונות ירושלים. 'שכונות ירושלים החדשות הם חלק מירושלים', זאת אם מדובר בשכונות חדשות שנבנו בעשרות השנים שקדמו. העיר התרחבה מעבר לגבולותיה ההיסטוריים, והשכונות החדשות הן חלק בלתי נפרד ממנה. יש לשים לב שתשובה זו נכתבה בכסלו תש"ט, שמונה חודשים לאחר שהעיר העתיקה כבר לא הייתה מיושבת ביהודים ונכבשה על ידי הירדנים. על אף הנתק השכונות החדשות הן חלק מירושלים ההיסטורית.

ה. יום טוב שני בשכונת מקור ברוך בירושלים

ביטוי נוסף לכך שהרב פראנק ראה בירושלים החדשה חלק בלתי נפרד מירושלים העתיקה, בולט בשאלה הקשורה לשמירת יום טוב שני של גלויות באחת משכונות ירושלים החדשות - שכונת מקור ברוך. כך סיפר הרב פראנק: "הגאון הרא"י פרנקל אמר לי כי הוא נזהר מלעשות מלאכה ביום שני של פסח משום פסקו של הרמב"ם (הלכות קידוש החודש ה, יב) דבעיר חדשה בארץ ישראל נוהגים שני ימים טובים, והוא יושב במקור ברוך שהיא שכונה חדשה".³⁴

שיטת הרמב"ם היא שבמקום שאליו לא הגיעו השלוחים להודיע על קידוש החודש, יש לעשות שני ימים יום טוב כמו מחוץ לארץ ישראל.³⁵ סביר להניח שגם לאותן שכונות חדשות מחוץ לעיר העתיקה הם לא הגיעו, ועל כן ביקש אותו רב להימנע מעשיית מלאכה

34 הרב צבי פסח פראנק, מקראי קדש - פסח ב, ירושלים תשל"ח, עמ' קצו. יצחק דדון, ראש דברך-עובדות וסיפורים ממרן ראש הישיבה הגר"א שפירא, ירושלים תש"ע, עמ' תרסח, כתב בשמו של הרב אברהם אלקנה שפירא על הנהגתו של הרב סלמאן חוגי עבודי, שנהג שני ימים טובים של גלויות בשכונת מקור ברוך מחשש שמא שלוחי בית הדין לא הגיעו לשם. מדובר אם כן על רב נוסף שנהג כך באותה שכונה. האם הדבר מקרי, או שזו הייתה הנהגה נפוצה בשכונה? לא הצלחנו לברר זאת.

35 בהסבר דברי הרמב"ם הללו עסקו רבים. הרב פראנק בדבריו שם מסביר את הרמב"ם אחרת. ראו בספרי מלכות יהודה וישראל, גבולות ארץ ישראל לענין יום טוב שני, מרכז שפירא תשס"ב, עמ' 404-413.

ביום טוב שני של פסח. על כך השיב לו הרב פראנק: "ואני אמרתי לו שאני חושש משום 'בל תוסיף'. וכי הישן בשמיני בסוכה במקור ברוך לא ילקה? [...] שכונת מקור ברוך נצטרפה לעיר העתיקה. וכי אם נתוספו בתים חדשים לעיר יצטרכו לנהוג שני ימים? והרי היא סמוכה ונראה. וגם לא שייך סמוך, כי עיר אחת ממש היא".

הרב פראנק משתמש באותו מונח הקשור להלכות מקרא מגילה. שכונת מקור ברוך היא בגדר סמוכה לעיר העתיקה. מלבד זאת אין צורך להיכנס לגדרי סמוך ונראה, יש לראות את ירושלים החדשה והעתיקה כעיר אחת.

תשובת הרב פראנק בעניין יום טוב שני של גלויות בשכונות ירושלים דומה במבנה לדבריו בעניין הגדרת ירושלים החדשה כעיר מוקפת חומה מימות יהושע בן נון. יש לבחון את הבתים ואת השכונות מסביב לעיר העתיקה על פי גדרי סמוך ונראה, ומלבד זאת יש לראות את העיר כולה כעיר אחת.

סיכום

ירושלים שכונות רבות לה, וכל אלה קיימות עשרות שנים מועטות. לו היו קוראים בשם אחר לכל השכונות והבתים שנבנו מחוץ לחומה כדי לבדל בין העיר העתיקה לבין הבנייה החדשה, ייתכן שההתייחסות של הפוסקים ובהם גם הרב צבי פסח פראנק הייתה אחרת. אך מאחר שתושבי הבתים והשכונות החדשות ראו עצמם כחלק בלתי נפרד מהעיר, והם קראו למקום ירושלים, גם הרב פראנק ראה את ירושלים החדשה כחלק בלתי נפרד מירושלים העתיקה. ההשלכות ההלכתיות היו באשר לקריאת מגילה בט"ו באדר כמו עיר מוקפת חומה, למרות העובדה שהשכונות החדשות נבנו מחוץ לחומה. כך גם באשר לכתבת שם המקום בגט, ואף באשר לקביעת יום טוב שני, כשברור שבעבר לא התגוררו יהודים בשכונות החדשות. הרב צבי פסח פראנק התחשב בהתפתחות האורבאנית והמוניציפאלית של ירושלים החדשה בבואו לקבוע הלכות עקרוניות וחשובות אף בזמן שבו העיר החדשה הייתה מנותקת מהעיר העתיקה מבחינה שלטונית ומדינית, והנחת הבסיס הייתה ראית העיר החדשה והישנה כעיר שחוברת לה יחדיו.

